

## Monogrammisten



### Något om äldre tiders klichétillverkning.

Af

Arthur Sjögren.

I allmänhet hyses den uppfattningen att alla illustrationer och vinjetter i äldre boktryck — intill 1880-talet — äro »träsnitt», naturligtvis frånsedt då de äro framställda i kopparstick, stålstick eller litografi. Denna uppfattning är dock alldeles felaktig, ty rätta förhållandet är, att en mycket stor del af de i tryckalstren förekommande illustrationerna, öfverstycken, slutvinjetter, begynnelsebokstäfver m. m. ända från 1400-talet äro tryckta med klichéer. Klichéer, invänder en del godt folk, — men är det väl ej ändå en rätt modern uppfinning! Så är dock ingalunda förhållandet — det är endast framställningen af klichéer på fotografisk väg, med eller utan raster, d. v. s. den på olika sätt rutade eller kornade glasplåten, som är en modern uppfinning, hvilken i början af 1880-talet användes för första gången i Sverige.

Uti Christopher Eichorns uppsats om *Bokbindare och bokband i Sverige till år 1720*<sup>1</sup> säges om illustrationerna i en not, att de 15 »afbildningarna äro, på ett undantag när, utförda i autotypi å hr J. Cederquists kemigrafiska atelier och gifva en fullt pålitlig föreställning om originalens dekorerings. Återgifvandets af dessa, som ej alla befinna sig i oskadadt skick, har vid detta första försök i vårt land till dylik bokbandsproduktion erbjudit ej få svårigheter.»

<sup>1</sup> Svenska Slöjdföreningens meddelanden 1888, sidan 5.

Men om man frånser den moderna klichéframställningen på fotografisk väg, fototypi, autotypi, fotogravyr m. m. d., så är klichétillverkningen en gammal konst och torde varit känd, som förut nämnts, redan på 1400-talet. Långt före boktryckerikonstens uppfinning har man säkerligen känt olika slags sätt att taga aftryck af upphöjda eller instämplade, graverade eller på annat sätt formade bildframställningar. Lera, sand, gips, vax m. m. har då användts, och guldmederna under 1400-talet togo svafvelafgjutningar af sina niellograveringar å smycken, kärl och vapenrustningar för att bevara och visa för kunder och eventuella beställare. Det anses också, att dessa svafvelafgjutningar gifvit upphofvet till koppartrycket. När sedan boktryckerikonsten utbreddes, blef behovet af illustrationer och dekorativa vinjetter allt större och större. Träsnittsstockarna gingo ofta sönder och voro ju ej så lätta att tillverka och ersätta, samt voro ju också merendels bundna vid ett boktryckeri, och hvad var då naturligare än att man såg sig om efter en metod att mångfaldiga illustrationer genom gjutning, liksom man göt stilar, initialer, typografiska smådekorationer (s. k. rössjor) m. m. Det är dock att märka, att man äfven graverade direkt i koppar eller stilmetsall — *metallsnitt*, hvarmed så kallade *Schrotblätters* trycktes. Dessa tidiga metallsnitt voro af ganska stora dimensioner och användes att, jämte dem som skuros i trästockar, trycka de under 1400-talet vanliga *blockböckerna* och *ettbladstrycken* med. Blockböckerna utgjordes i allmänhet af en bok med bibliska eller legendariska bildframställningar, med i samma trästock skuren text (senare äfven tryckt med satta bokstäfver). Bland dessa blockböcker förekommo de s. k. *Bibliæ pauperum* = fattigbiblar, ett namn som de väl fått på grund af att de företrädesvis såldes för en mindre kostnad å marknader (messor) till den mindre bemedlade befolkningen. Ettbladstrycken åter, som äfven de ofta hade bibliskt eller legendariskt innehåll, jämte kalendarier, åderlåtningstabeller etc., motsvarade de här i Sverige från 1700-talets slut till 1800-talets midt mycket vanliga och omtyckta *kistebrefven* eller *jularken*, hvaraf en mängd, tryckta i Jönköping och Borås, finnas i Nordiska Museets samlingar, såväl i originalstockar som aftryck.

I Italien och Frankrike användes under 1400-talets sista årtionde en del större och mindre typografisk dekoration, som måste varit utförd i metallsnitt och gjutna klichéer. Särskildt i Frankrike vid sekelskiftet 1400—1500 användes flitigt klichéer af Parisertryckarne, i synnerhet vid tryckandet af de synnerligen vackra *Horæ* eller »tideböcker», som då mycket användes. En mängd af de franska tryckare- och förläggaremärkena äro äfven tryckta med dylika klichéer, utförda i s. k. *manière criblée*. Se afbildning 1. Man anser, att en del af il-



Fig. 1. Pariserboktryckaren Robert Gourmonts tryckaremärke. 1490-talets slut.

lustrationerna till dessa *Horæ* och andra arbeten äro graverade (i upphöjd relief) i koppar, på grund af den finhet och skärpa hvarmed teckningen framstår i trycket. Men sannolikt hafva de äfven sedan mångfaldigats genom afgjutning. Detta kan man nämligen antaga på grund af en del defekter och ändringar i klichéerna, synbara i trycken och hvilka förutsätta en mjuk och elastisk metall — stilmetsall. Men mera därom längre fram.

Den egentliga anledningen till denna uppsats är nu, att jag uti Nordiska Museets samling af äldre tryckeriinventarier, hvilken samling jag med benäget tillstånd af museets styresman, dr Gustaf Upmark fått tillfälle att undersöka, funnit påtagliga bevis för befintheten af gjutna klichéer från äldre tider.

Det är närmast de i ett flertal såväl utländska som svenska bibelupplagor och andra teologiska arbeten förekommande framställningarna ur Gamla och Nya Testamentet, ursprungligen tecknade af en okänd, troligen tysk mästare, monogrammisten *M*. Redan 1908 har jag i en uppsats i *Nordisk Boktryckarekonst*<sup>1</sup> omnämmt dessa bibelillustrationer med uttalande af en förhoppning om ett närmare ingående på desamma. Jag har under årens lopp samlat en mängd iakttagelser därom, hvilka dock tyvärr ännu icke gifvit något bestämdt uppslag till afslöjandet af den okände monogrammistens namn eller härkomst.

Nagler säger i sitt arbete<sup>2</sup> följande: — »*M*. Unbekanter Zeichner, wohl nicht Formschneider, welcher gegen 1590 auftrat, und mehrere Werke mit Holzschnitten zierte, deren Druckort Magdeburg, Annaberg, Lüneberg, Hamburg, Nürnberg ist. Ebenso abweichend ist die Zeit des Druckes, so dass die Holzplatten [sic!] in mehrere Hände übergangen seyn müssen, da von zwei Künstlern kaum eine Rede seyn kann. Auch das aus *BI* bestehende Monogramm des Bernhard Jobin kommt auf Holzschnitten vor, so dass der Künstler sich auch in Strassburg aufgehalten haben müsste. Statt diese Räthsel zu lösen, führen wir die Werke mit Holzschnitten unseres an.»

Vi se här af, att äfven Nagler sålunda hyser den uppfattningen, att den okände monogrammistens, af andra skurna träsnitt skulle hafva öfvergått ifrån den ena till den andra boktryckaren i flera olika städer under olika tidsperioder. Detta är, som jag åter skall söka påvisa, säkerligen en missuppfattning, tyvärr delad af många i detta såväl som i ett flertal andra fall. Vidare säger Nagler att vår okände konstnär uppträder omkring 1590 och anför såsom det tidigaste tryck, i hvilket man funnit hans signatur, vara å titelramen till *Loci Communes D. Martini Lutheri opera* Th. Fabritie, tryckt i Magdeburg 1594. Jag har emellertid funnit ett tidigare tryck med *M*:s bibliska bildframställningar, nämligen en *Biblia* . . . tryckt (i kvartformat) af Hans Witten 1588 i staden Barth (i närheten af Stralsund). Detta tryck är af en viss betydelse, ty af en annan

<sup>1</sup> *Nordisk Boktryckarekonst* 1908, sidan 106.

<sup>2</sup> G. K. Nagler, *Die Monogrammisten*.

upptäckt, som jag gjorde för några år sedan, torde jag blifva i stånd påvisa, att denna bibel är den första, eller åtminstone en af de första, hvori bibelbilderna af denna serie förekommer — dock utan de ramar, hvarmed de sedan ofta omgifvas.

Året därpå, 1589, trycktes i Köpenhamn i stor folio en *Biblia Det er /Den ganske Hellige Schrift/ paa Danske/...*, hvori de sedan ofta förekommande ramarna af M äro använda. Bibelbilderna, som de omsluta, tillhöra dock en annan serie (af annan konstnär — en del signerade W?) än de som här skola afhandlas. Ett bland de vackraste bibelverk, hvori både M:s ramar och bibliska bilder förekomma, torde kanske vara den polygottbibel i fyra stora folioband *Biblia Sacra Græce, Latine & Germanice, Opera Davides Wolderi*, tryckt hos Jacob Lucium den Jüngern i Hamburg 1596. I denna bibel äro, som nyss nämnts, samtliga bilderna omslutna af stora renässansramar, med figurframställningar, voluter, frukt- och bladmotiv, änglaflykter och maskaroner. Mellan dessa yttre ramar och själfva bilden är ett mindre ramgarnityr infälldt — se afbildning 2. Af detta mindre ramgarnityr har jag funnit ett par ramstycken använda som friser (öfverstycken) i några svenska tryck, hvarom mera längre fram. En annan, enbart tysk upplaga af bibeln utgafs samtidigt, 1596, från samma tryckeri och med samma bilder och ramar. I den förutnämnda polyglott-bibeln förekommer dessutom å en del sidor en folioram, sammansatt af smärre rektangulära småbitar med volutornament, putti, djurbilder, blad- och fruktmotiv etc. af samma karaktär som i de andra ramarna. Dessa ramstycken jämte en del andra förekommande friser och smärre vinjetter kunna möjligen äfven hafva M till upphofsman; då de emellertid icke äro signerade, vågar jag nu icke bestämdt afgöra det. En del af dessa friser och vinjetter förekomma nästan konstant tillsammans med bibelbilderna, men äfven i en mängd andra tryck, såväl tyska, danska och svenska som holländska och franska.

Jag måste af utrymmesskäl här afsluta redogörelsen för de öfriga utländska bibeltryck, hvori ifrågavarande bilder och ramar förekomma i förhoppning om att närmare få utreda frågan i en kommande större monografi. Dock vill jag här nämna, att i en

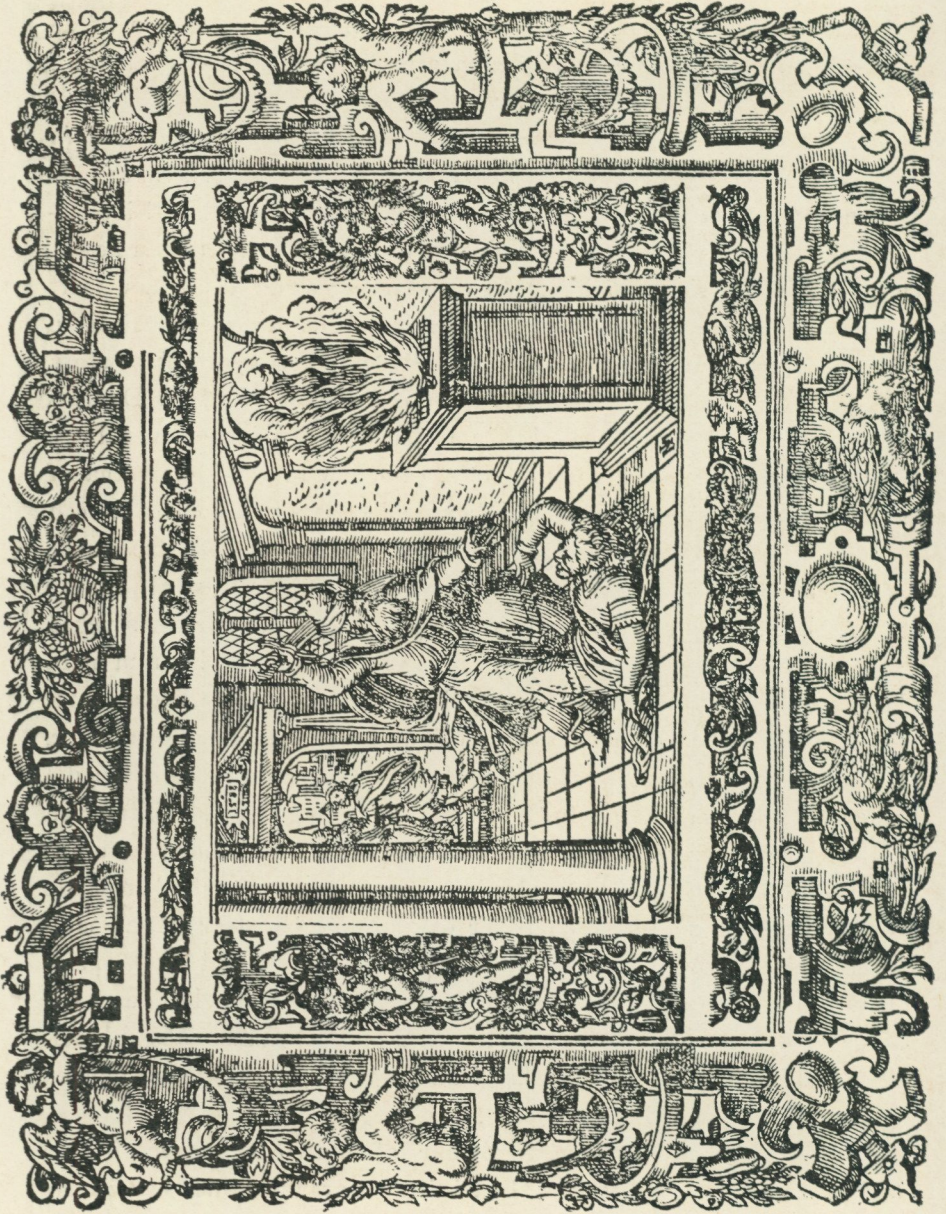


Fig. 2. Biblia... tryckt i Hamburg 1596.

Jämför fig. 15, som afbildar det lilla inre ramstycket närmast intill altaret å denna bild.



Fig. 3. Biblia . . . tryckt i Stockholm 1618.

Observera det typiska spikmärket å bibelbildens öfre högra hörn invid linjerna.

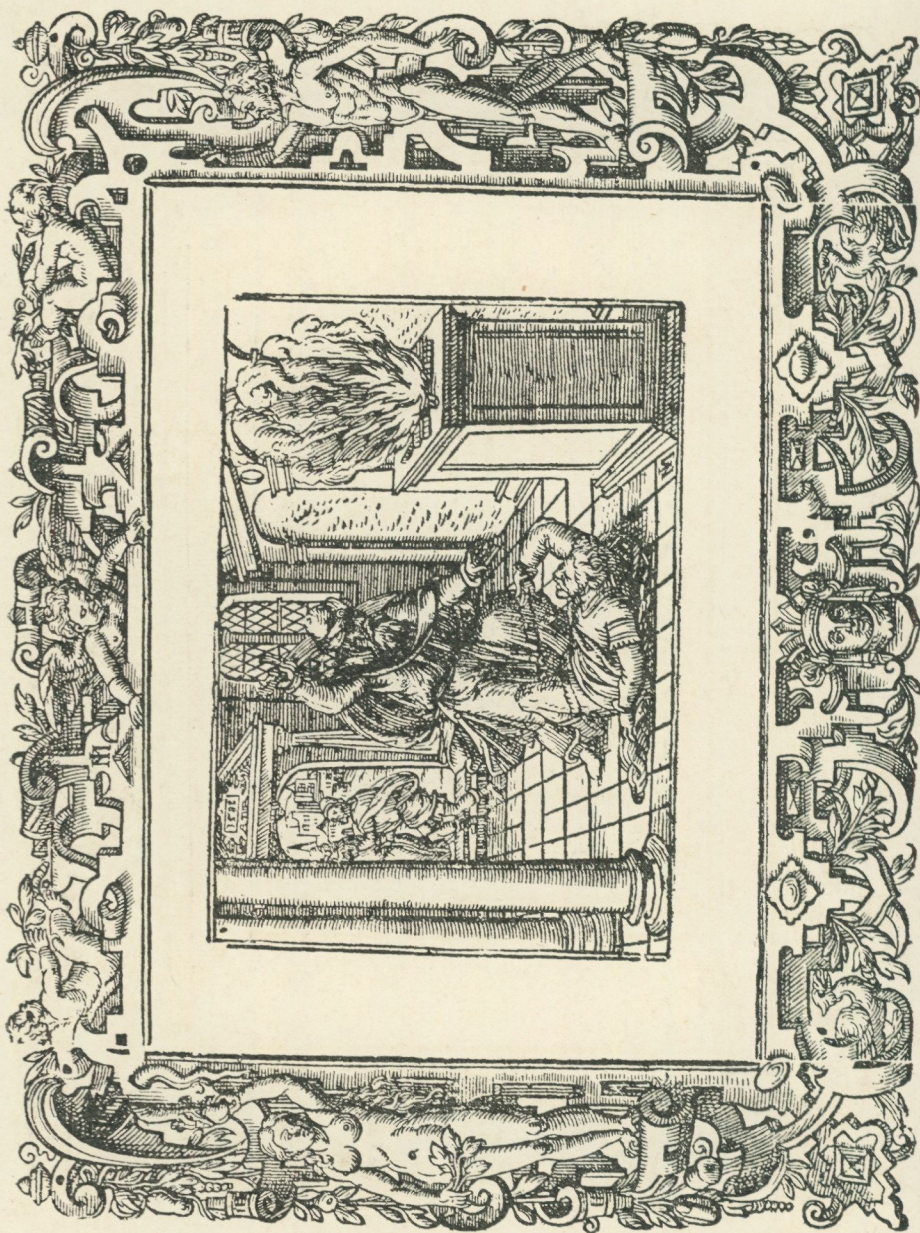


Fig. 4. Biblia... tryckt i Stockholm 1618.

Jämför afbildning 10, där denna ram, genom öfre och nedre ramstyckenas stympning och de tvenne sidostyckenas sammanflyttande, användts till titelomfattning.



Fig. 5. Biblia... tryckt i Stockholm 1646.

Jämför föregående afbildning, fig. 4, efter hvilken denna ram är kopierad. Någon signatur finnes icke här såsom å föregående.

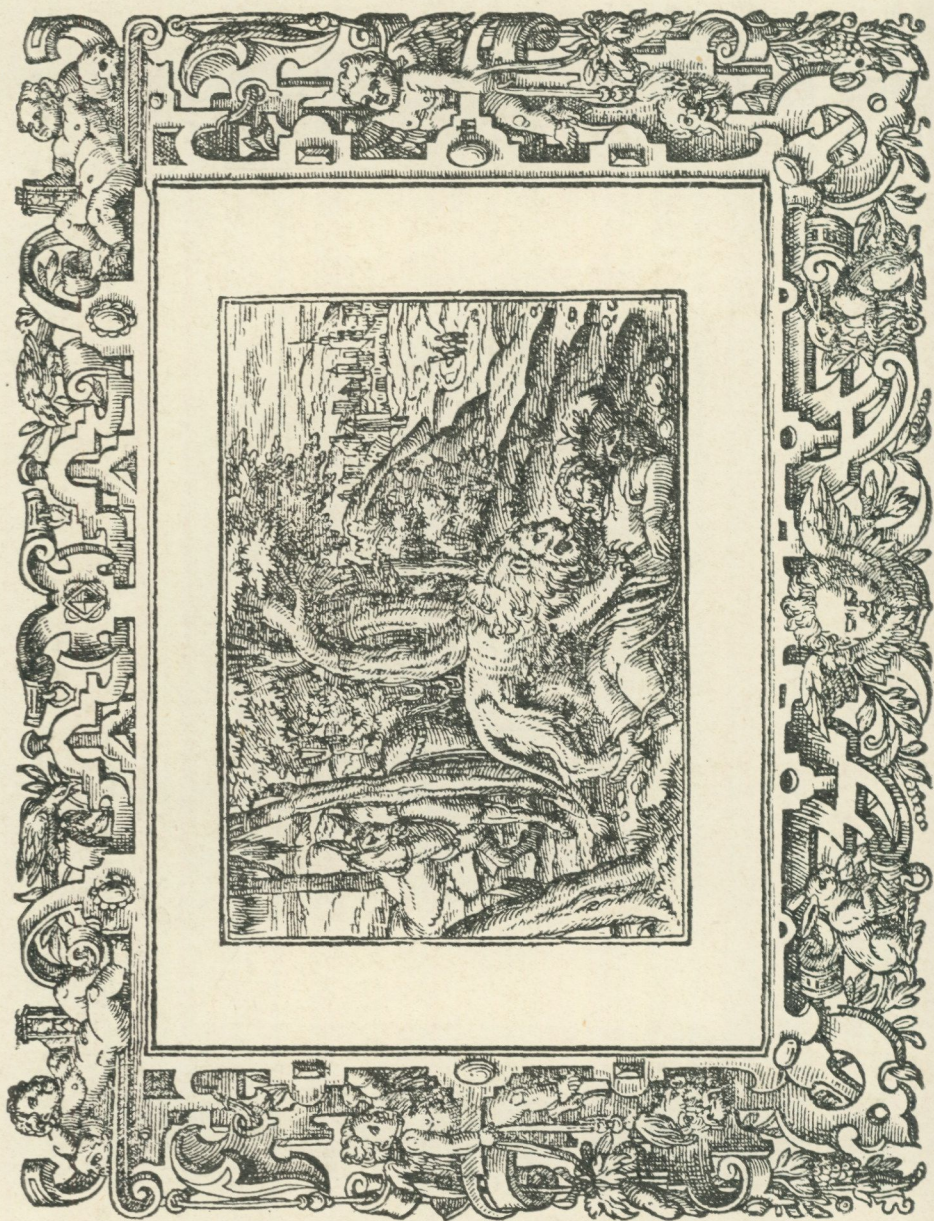


Fig. 6. Biblia ... tryckt i Stockholm 1618.

Jämför bilden inuti ramen med fig. 27, som är en svensk träsnittskopia signerad T.

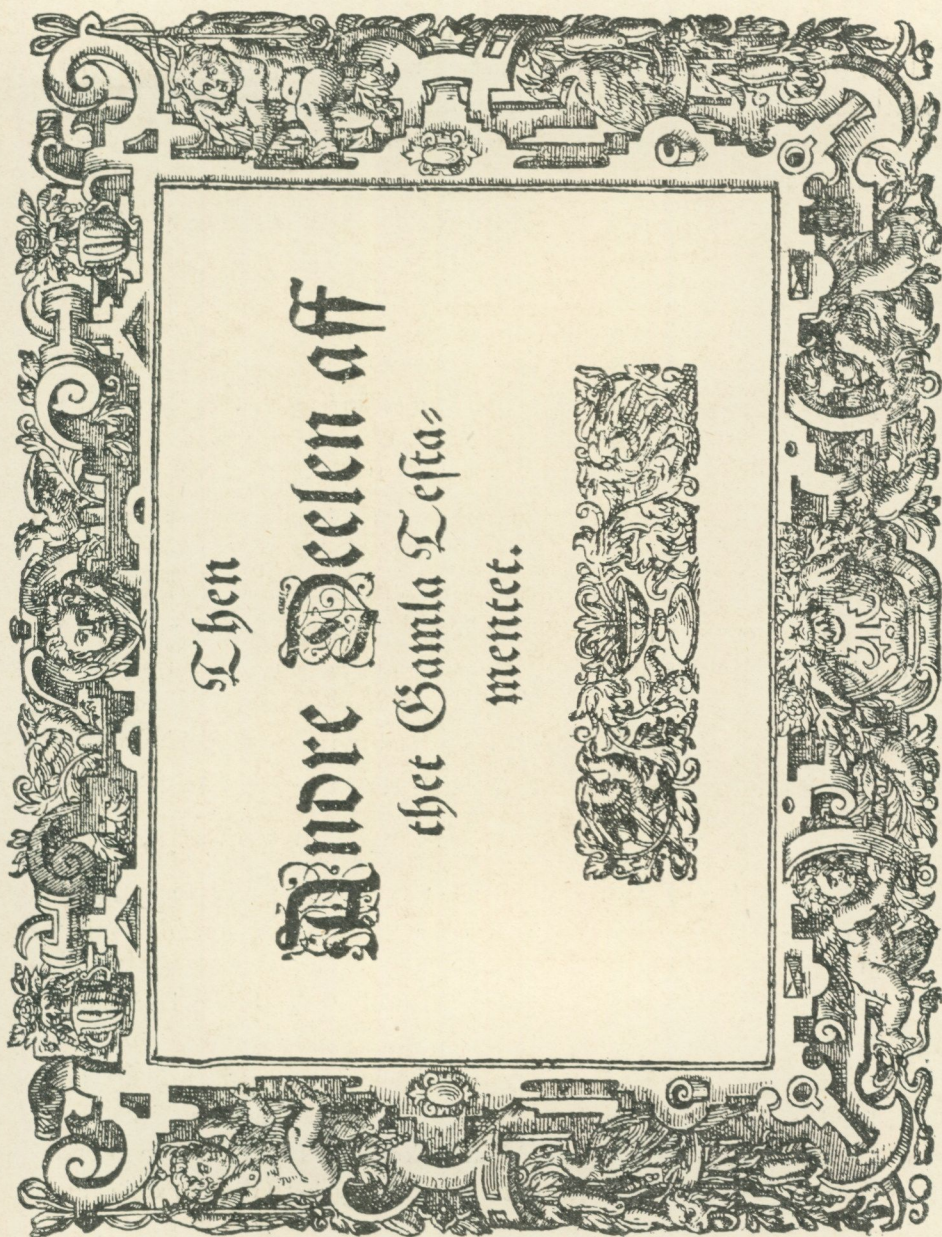


Fig. 7. Biblia... tryckt i Stockholm 1618.

Jämför fig. 13, där ramen genom de olika ramstyckenas omlacering, ändrats till en titelinfattning.

*Biblia* ... tryckt 1641 i Lüneburg, Bey den Sternen (af Johan och Henrich Sternen) bilderna och ramarna förekomma på alldeles samma sätt som i ofvannämnda Hamburgerbiblar från 1596.

Innan jag kommer in på ifrågavarande bilders och ramars förekomst i *svenska* tryck, vill jag något närmare beskrifva det ramgarnityr som vanligtvis omsluter bibelbilderna i en del tidigare såväl tyska, danska som svenska tryck.

Detta ramgarnityr består af fem olika ramar, sammansatta hvar och en af tvenne kortare sidoramstycken och tvenne längre öfver- och understycken — tillsammans utgörande tjugo olika lösa bitar — bildande sammansatta dessa fem renässanskartuscher, hvilkas olika motivinnehåll här nedan beskrifves.

N:o 1 (fig. 4) sidoramstycken: i det till vänster Eva mottagande äpplet af Ormen, som slingrar fram genom ett hål i kartuschramen upptill; i det högra Adam vänd inåt bildfältet med högra armen uppsträckt till mottagande af äpplet; i öfre ramstycket, intill sidostyckena, tvenne på rygg liggande putti (genier) och i midten en ängel (bröstfigur) sträckande händerna utåt och nedåt ramstycket; detta ramstycke är signeradt M till vänster om ängeln; i det nedre ramstycket, där, i likhet med i de andra ramverken, bladrankor slingra sig mellan kartuschens voluter, synas ytterst tvenne fåglar samt i midten en maskaron.

N:o 2 (fig. 3): i de två sidostyckena fackelbärande änglar stående å konsoler; i det öfre ramstycket två ugglor och tvenne lejonmasker; i det nedre ramstycket tvenne fåglar med utbredda vingar samt i midten en maskaron; denna ram är osignerad.

N:o 3 (fig. 7): i de två sidostyckena en sittande ängel hållande sig med ena handen i kartuschkanten, med den andra i ett nedhängande rep som uppbar en blad- och fruktgirland, i ramstyckets nedre del en fågel med uppåtsträckt hufvud och en lejonmask med ring i käften; i det öfre ramstycket tvenne blomsterkrukor ytterst, tvenne fåglar samt en änglaflykt i midten; i det nedre ramstycket två krypande änglar dragande i hvar sin ända af en fruktgirland; denna ram är osignerad.

N:o 4 (fig. 6): i sidostyckena en stående ängel hållande ett rep med stor tofs, utgående från en fruktgirland, upptill hälften af en



Fig. 8. Biblia Fennica... tryckt i Stockholm 1642.

liggande genie som stöder sig med armbågen på en döds-kalle; i öfre ramstycket synes den andra hälften af den liggande genien hållande ett timglas, vidare tvenne fåglar; i det nedre ramstycket tvenne harar och en änglaflykt; denna ram är signerad NI å det högra sidoramstycket, midt framför ängeln.

N:o 5 (fig. 2): i sidostyckena tvenne genier sittande å voluter öfver hvarandra — den öfre vänd framåt och bevingad, den nedre med ryggen vänd framåt; mellan sig hålla de en bandslinga; i öfre ramstycket en fruktkorg i midten och tvenne lejonmasker på sidorna; i det nedre ramstycket tvenne fruktätande fåglar; denna ram är osignerad.

Dessutom finnes ett par andra ramgarnityr, afsedda till titelfattningar (för kvart och oktavformat), af hvilka den större är

signerad med NI å högra sidostycket, se fig. 9, 11 och 12. Dessa figur-ramar har jag observerat å tryck af en mängd tyska och svenska boktryckare, så t. ex. i Rostockertryck af L. Bacmeister och Stephan Möllemann, 1600 och 1601; Stockholm Anund Oloffson 1604, 1606 och 1608; Leipzig, Michael Lantzberger 1607 och 1608; Jena, 1618; Stockholm, Oloff Oloffson 1619, 1620 och 1621; Ignatius Meurer, 1620; Strängnäs, Olof Olofsson Enæus 1624; Riga, Gerhard Schröder 1634; Reval, Henricus Westphal 1639; Stralsund, Michael Meder 1643; Stade, 1653; Göteborg, Anund Grefwe, 1658. En del förut omnämnda öfverstycken, friser och slutvinjetter m. m. torde tillhöra samma garnityr, men kunna icke här närmare beskrivas.

Första gången här ifrågavarande bibelbilder förekomma i Sverige är uti *Thet Nyia eller Wår eendeste Frelsares och Återlösares Jesu Christi salighgörande Testamente | J Verserwijs skickeligen affsatt | och medh flere likalydande Scrifftenēs witnesbyrder beprydt... Upplagdh och bekostat aff Bengt Nilsson | Borgemestare j Nyköpingh. Och tryckt i Stockholm | aff Anundh Oluffson | Åar effter Christi Mandoms anammelse | 1605*. Denna (den första svenska med texten uppdelad i verser) kvartupplaga har å titelbladet NI:s figurram (den större) samt bilderna framställande evangelisterna Matheus, Marcus, Lucas (2 ggr) och Johannes, Pauli sändebud jämte 25 bilder till Johannis uppenbarelse — samtliga bilder äro här utan ramar. Andra gången bilderna förekomma är uti vår 2:a svenska bibel, den år 1618 af Oloff Oloffson i Stockholm tryckta Gustaf Adolfs kyrkobibel, i stor folio. Såväl bilder som ramar äro identiska med dem i Hamburgerupplagorna från 1596, men de smärre ramstycken, som där utfylla mellanrummet mellan yttre ramen och bilderna, saknas i Stockholmsbibeln 1618. (Att dock en del af detta mindre ramgarnityr äfven funnits i Sverige bevisas bl. a. af, att tvenne sidostycken användts som öfverstycken dels uti *Nya testamentet* tryckt 1605 i Stockholm af Anund Oloffson dels i *Nya Testamentet* 1621, se fig. 14 och 15.) Äfven i ett annat afseende skiljer sig anordningen af bilderna och ramarna i de nyss nämnda biblarna från hvarandra, i det att det ej är samma ramverk som omsluter motsvarande bibliska framställningar. Detta och flera andra kännetecken bestyrker

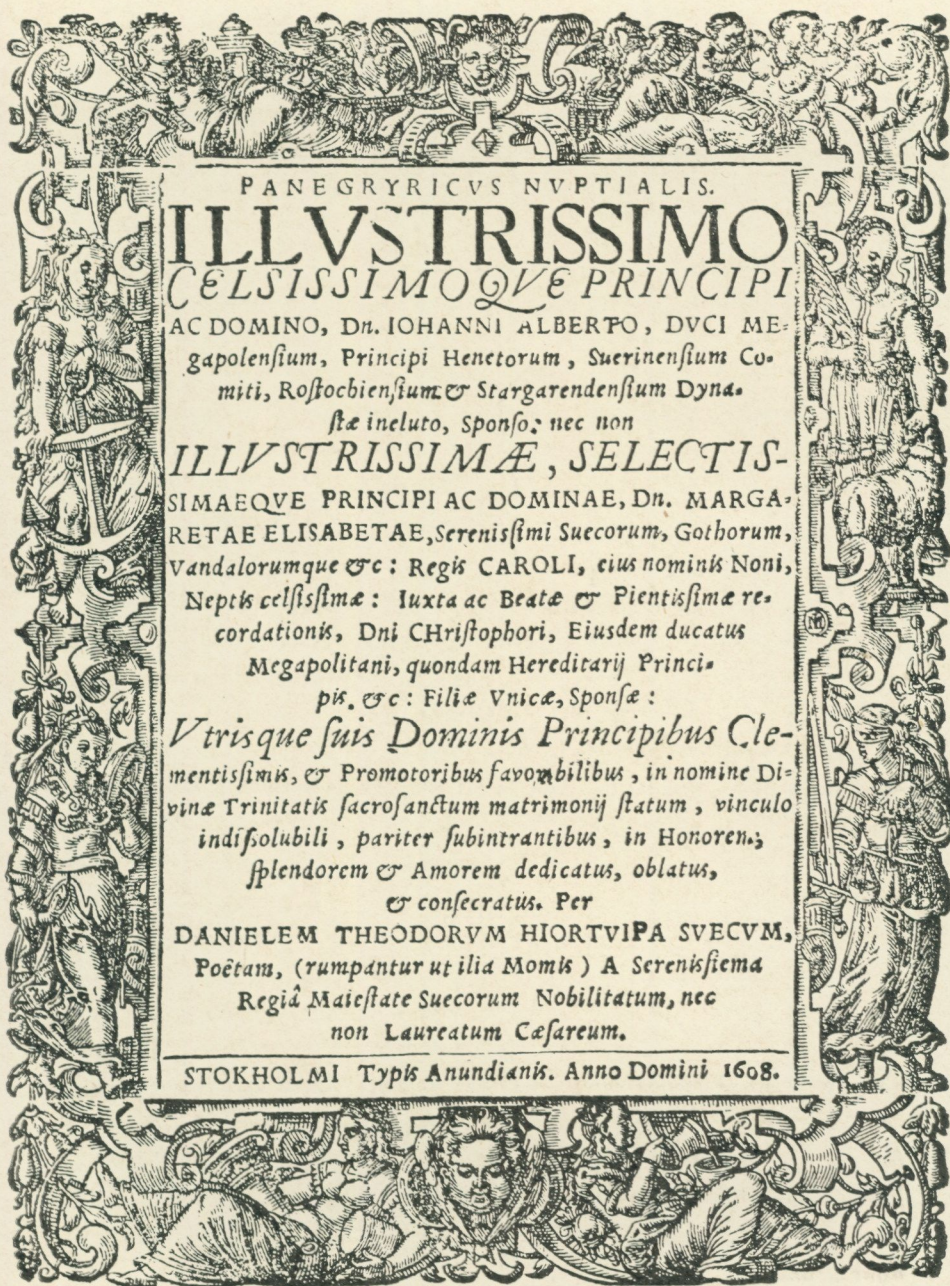


Fig. 9. Figurram för kvartformat af M.  
 Tryckt hos Anund Oloffson Helsing. Stockholm 1608.

ju att ramarna äro sammansatta af lösa bitar, hvori bilderna sedan infällts. Jämför äfven fig. 10 och 13, där ett par af dessa ramstycken äro sammansatta på helt annat sätt. Äfven i några andra af Oloff Oloffson tryckta arbeten förekommer en del af dessa bibelbilder, dock utan ramar. Så t. ex. i *K. Davidz / Psaltare med små summarier*, tryckt i Stockholm 1619, där konung David spelande på harpa ur N:s bildserie förekommer. Titeln till denna psaltare är omgifven af den förut omnämnda figurramen i kvartformat (jämför fig. 9), som återfinnes å en mängd tryck från 1500-talets slut och sedan under hela 1600-talet i Tyskland, Danmark och Sverige. Vidare finnes Loth och hans döttrar uti Coleri . . . *Grundelige Betänkande / om thet wederstyggelige och fördömlige Fylleriet / Som nu / i thenne arge Werldennes sidsta uphölning / går i fullan duus / . . .*, tryckt 1620, med all säkerhet hos Oloff Oloffson, ehuru hans namn ej är utsatt. Äfven å detta tryck finnes nyss nämnda figurram på titelbladet. Slutligen har Oloff Oloffson tryckt den förut omnämnda kvartupplagan af *Nya testamentet* 1621, hvori, utom figurramen å titelbladet samt de tvenne ramfragmenten ur det mindre ramgarnityret från 1596 års Hamburgerbibel, se fig. 14 och 15; också en del af bibelbilderna ingå, nämligen de hvilka framställa de fyra evangelisterna Matheus, Marcus, Lucas och Johannes (två gånger) samt 24 bilder till Johannes uppenbarelse, alla, som förut sagts, utan ramar. Från det välbekanta Keyserska boktryckeriet i Stockholm har likaledes en del biblar utgått, i hvilka vi förnya bekantskapen med såväl bibelbilder som ramar. Så i den stora vackra Biblia Fennica, bibeln på finska, eller som titeln lyder *Biblia, Se on Coco Pyhä Ramattu / Suomexi . . . Stockholmis / Präntätty Henrich Keisarilda / Anno 1642*. I denna bibel förekomma bibelbilderna, men i en annan mindre ram, som jag t. v. ej sett förekomma i något annat svenskt tryck. Samma ram återkommer här kring alla bilderna. Se fig. 8. Af bilderna äro Cain och Abels offer ej original utan en kopia, där Cain i stället för en »kindbåge» har en knölpåk. Bilden med Joseph och Potifars hustru är äfven helt olika, mindre och i annat manér.



FIG. 10.

STOCKHOLM. IGN. MEURER.

1635.



Historia ABRAHE.

**A**uslegung des

achtzehenden/neunzehenden/zwan-  
zigsten/ein/zwoeh/vnd drey vnd zwanzig-  
sten Capitel im ersten Buch Mose/

**Darinnen zufoerst das ernste gericht Goe-**  
tes wider die Sodomiter / vnd dere schreck-  
licher vmergang/hernach aber Abrahams wandern/Isaacs  
geburt / vnd wie er sollen geopffert werden / vnd letztlich der  
Sara tod vnd Begräbnis beschrieben wird.

Geprediget vnd in druck gegeben/durch

**Vincentium Schmuck D. Pfarrern zu**  
**S. Niclas in Leipzig.**



16

07.

**Gedruckt zu Leipzig mit Privilegien.**





**SPECULUM  
MUNDI,**

Thet år :

**Wersdennnes Spegel,**

Allom Menniskiom (i thennan ter-  
sta tidh) för ögonen ståle :

**Aff then helgha Gudomligha Skrifte/  
och medh the förnämligaste / nyttigaste  
sampt lustighaste Wersdennnes Historier  
beskrifwit och författat**

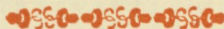
Aff

**M. GEORGIO CIEGLERO.**

Dich nu förswenstat och aff Trycket  
vhgången aff

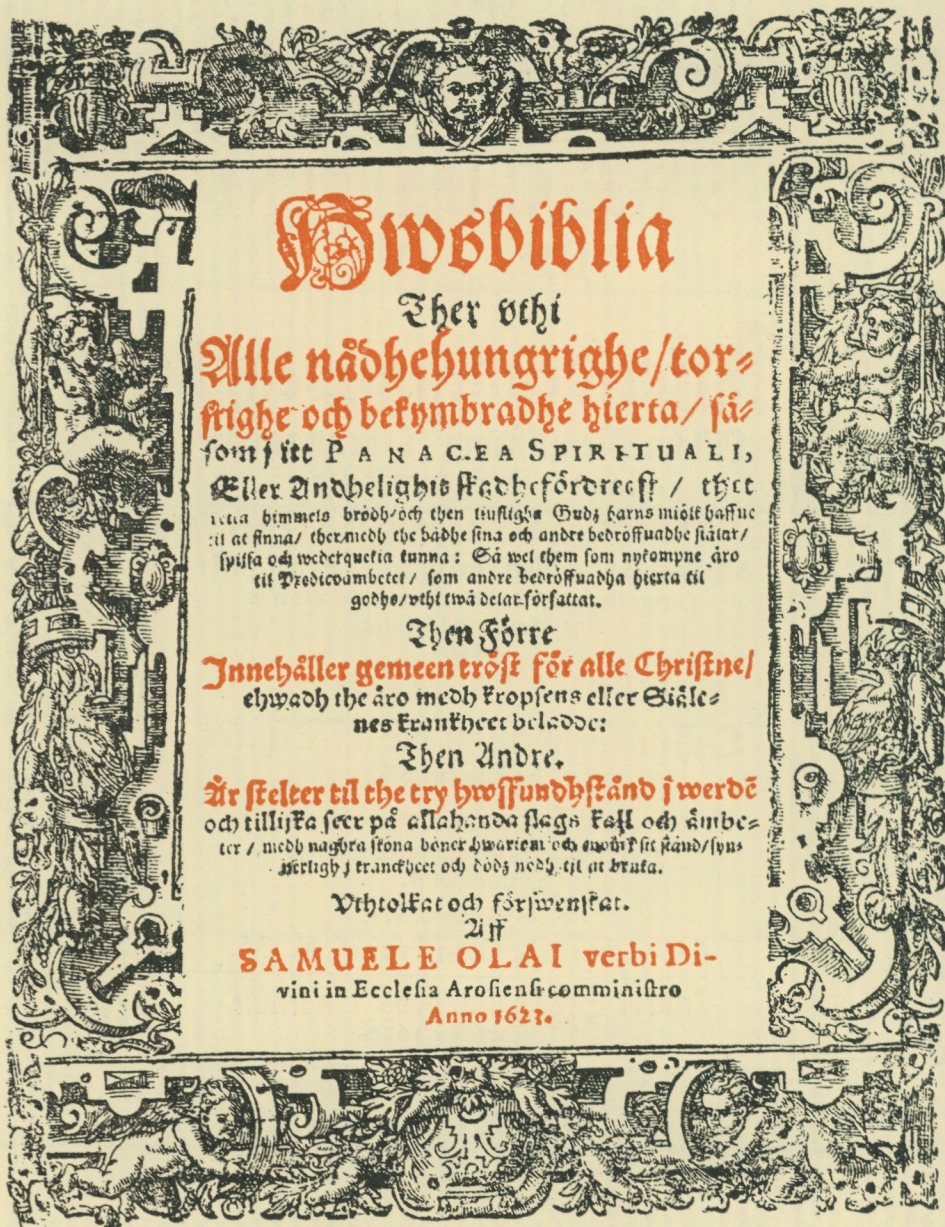
**ANDREA LAURENTII UPSAL.**

Byrkioherde i Gråmuncka Clöster  
i Stockholm.



Cum Gratiâ & Clementiâ S. R. M.

**Tryckt i Stockholm/höös Ignatium  
Meurer/ åhr 1620.**



# Biblia

Ther vthi

**Alle nådbehungrighe / tor-**  
**frighe och bekymbradhe hierta / så**

som i ett **PANACEA SPIRITUALI,**  
Eller Andhelighis Skadhefördreest / thæt  
væta himmels brödd och then iustighe Gudz barns midt haffue  
at at sinna / thermed the bådhe sina och andre bedröffuadhe siätar /  
spissa och wedertquetta tunna : Så wet them som nytompyne äro  
tit Predicoumbetet / som andre bedröffuadha hierta til  
godhe / vthi två delar författat.

Then Förre

**Innehåller gemeen trost för alle Christnel**  
ehwadh the äro medh Kroppens eller Siäles  
nes Frankheet beladde:

Then Andre.

**Är stelter til the try hrossundhstånd i werde**  
och tilliäta seer på allahanda slags Fäst och Ämbe-  
ter / medh naghra stona böner hwaritan och sweris si ständ / syns  
ärligh i frackheet och dödz nödz tit at bruta.

Vthiolkat och försiwenstet.

Ått

**SAMUELE OLAI** verbi Di-  
vini in Ecclesia Arosiensis comministro

Anno 1623.

FIG. 13.

VÄSTERÅS, [OLOFF OLOFFSON].

1623.

I drottning Christinas kyrkobibel, tryckt 1646, återfinna vi bibelbilderna med vid första påseende samma ramar som i 1618 års bibel, men en närmare granskning ger vid handen, att det är en kopia, utmärkt väl gjord, efter n:o 1 af de förut beskrifna fem ramarna. Se fig. 4 och jämför med fig. 3. Vidare befinnes det att *endast denna ram* användts kring alla bilderna, utom i Johannes uppenbarelse, där bilderna ej äro infattade i ramar. Ytterligare är att märka, att man medelst grofva linjer och i trä eller metall skurna schatteringar (möjligen mångfaldigade medelst gjutning), infällda i tre af de mellan bilden och den omgivande ramen varande öppna fälten, gifvit det hela en stark karaktär af renässansens möbel- och panel-skulptur, med rika figurala reliefer, listverk och kraftiga ramstycken. Härnäst vi återfinna bibelbilderna är i den äfven af Henric Keyser i Stockholm 1657[8] utgifna kvartbibeln. I denna, liksom i de följande upplagorna, finnas inga ramar, utan äro bilderna infällda i spalt och betydligt stympade å båda sidor för att få plats, se fig. 16. Den äfven från Keyseriska förlaget år 1674 utgifna nya upplagan är nästan alldeles lika den föregående, skiljaktig endast i dedikationer och titelblad, hvilket i den tidigare upplagan är stucket af och signeradt *Wolfgang Hard[t]man*, medan i den senare upplagan titelbladet är en osignerad kopia, äfven i kopparstick, af det förra. Slutligen återfinnas bibelbilderna i den af Keyser [II] 1688 i Amsterdam tryckta oktavupplagan, fortfarande af formatskäl naturligtvis utan ramverk. I dessa Keyseriska bibelupplagor äro en del af bildframställningarna *kopior* efter originalen; möjligen hafva de ursprungliga originalklichéerna gått sönder och nya ej kunnat anskaffas, utan kopior af bilderna gjorts i träsnitt (i Stockholm?). I Amsterdamupplagan åter uppträda ånyo originalbilderna — möjligen på nytt anskaffade utomlands?

Emellertid äro här behandlade bibelbilder ännu många gånger omtryckta här i Sverige, under hela 1700-talet och långt inmot slutet af 1800-talet. Första gången (så vidt jag vet) de förekomma under 1700-talet torde vara i Johan Hübners *Två gånger två och femtijo utvalda bibliska Historier . . .* »med egen Bekostnad upplagda Åhr 1727 i Stockholm af Johan Henr. Werner.» 1747 tryckte Peter Dewall i Västerås

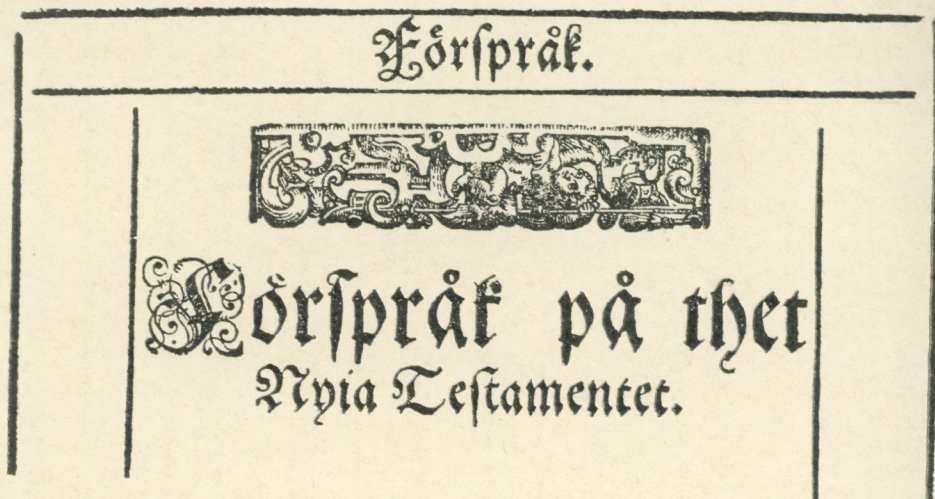


Fig. 14.

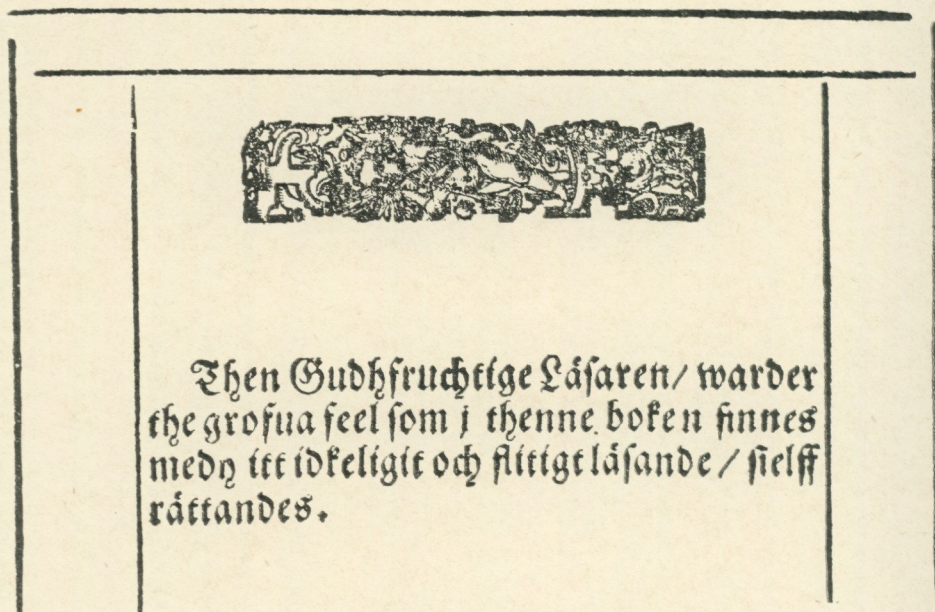


Fig. 15.

Fig. 14 och 15. Nya testamentet, tryckt i Stockholm 1621.  
Samma ramfragment jämte ett till, signeradt MI, förekomma äfven uti Nya testamentet tryckt  
af Anund Oloffson i Stockholm 1605.

dessa Hübners *Bibliska historier* för andra gången, men denna upplaga är försedd med i träsnitt groft utförda kopior af bibelbilderna. 1763, 1791, 1798 trycktes nya upplagor med originalbilderna af *Bibliska historier* hos Joh. Laur. Horrn i Västerås. Horrn utgaf äfven en *Figur-bibel, det är, de förnämste Gamla och Nya testamentens historier, uti 230 större och mindre tydliga figurer afsatta*, Västerås 1777. Denna rätt sällsynta upplaga är ganska märklig så till vida, att 56 stycken af »figurerna» i Nya testamentet äro af betydligt större format än de hittills omtalade, hvilka icke förut varit tryckta i Sverige. Uti företalet till denna *figur-bibel* säges också bl. a.: — »Här warder du finnandes de förnämsta Bibliska Förebilder, Historier och Liknelser i wackra Figurer afsatte, af hvilka du lærer känna igen en stor del som äro brukade i Biblarne; men detta tal är förökt med mer än 60 nya Figurer, som jag wet mig intet hafva sedt förr tryckte.» — *Nya* voro »figurerna» nog ej, utan torde äfven de hafva den okända M till upphofsman, 12 eller 13 äro af honom signerade, se fig. 21. Ett par af bilderna hafva monogrammet HH, en är signerad IG och tvenne af bilderna äro träsnitt i helt annat manér och troligen nygjorda. Af de öfriga bilderna i Nya testamentet äro endast två tryckta efter de förut omtalade originalklichéerna, alla de 25 öfriga äro träsnittskopior, signerade B, hvilken formskärare äfven skurit minst 13 bilder till Gamla testamentet. Se fig. 26 och 27. Dessutom äro ett par signerade OL och OLG, troligen betecknande en och samma träsnidare. Se fig. 24 och 25. Samtliga dessa träsnitt äro kopior efter M:s bibelbilder.

Det ofvan nämnda monogrammet HH användes, enligt Nagler, af en äfvenledes okänd formskärare, som bl. a. torde hafva skurit träsnitt efter M:s teckningar, hvilka träsnitt sedan mångfaldigats i form af här omtalade gjutna klichéer.

Hübners *Bibliska Historier* utkommo emellertid alltjämt i nya upplagor, hvaraf en del fortfarande voro illustrerade med M:s bibelbilder, jämte kopiorna i träsnitt. Så är fallet i upplagorna af 1813, 1821, 1829 och 1844, alla dessa upplagor, utom 1813 som är tryckt i Västerås, äro tryckta i Örebro hos N. M. Lindh, som öfvertagit det Horrniska tryckeriet i Västerås, hvilket flyttades till Örebro 1815.



Fig. 16. Biblia . . . Stockholm 1657 och 1674.



Fig. 17. Figur-Bibel, Västerås 1777. Nord. M. 83,540 v. 5.

Sista gången samtliga dessa bibelbilder aftryckts i Sverige är slutligen uti en profbok från Lindhs boktryckeri i Örebro, så sent som 1878. Det är en stor foliovolym, hvaraf en del blad äro i dubbelt format, och hvori, som det vill synas, samtliga tryckeriets träsnittsstockar och klichéer aftryckts. Å ett exemplar af denna profbok, som innehåller 2,310 olika bilder, läses följande anteckning: »Lindhs tryckeri i Örebro 1878, ett par, tre afdrag af alla gamla stockar gjorde Bohlin.»

I densamma förekomma aftryck af samtliga såväl originalklichéer som träsnittskopiorna, med hvilka *Figurbibeln* från 1777 och Hübners *Bibliska Historier* äro tryckta i Västerås och Örebro.

Det torde vara något enastående att en tecknares illustrationer, såsom här påvisats, blifvit tryckta under fyra sekler — från slutet af 1500-talet till slutet af 1800-talet! Redan från denna synpunkt är det ju uteslutet att de tryckts från träsnittsstockar, hvilka ju vid ett så långvarigt och flitigt användande i olika land och städer naturligtvis skulle utnötts och kasserats långt tidigare. Att äfven klichéerna nötts och gått sönder samt lagats eller ersatts med andra af samma slag eller nyskurna träsnitt är naturligt. Vi hafva äfven ett viktigt skriftligt bevis på att dylika gjutna klichéer gjordes och mångfaldigades, nämligen i den inspektionsberättelse som Bergenhielm och Örnhielm 1694 uppsatte öfver inspektionen af Burchardis och Keyzers tryckerier i Stockholm.<sup>1</sup> Det heter där bl. a.: »6:o)... så och itt annat slag Bibel-figurer i Trycke-Materie af Keyser wäl gutne, bägge för längst ärnade till Bibelens upläggande in folio, hwaraf twänne myckit wackra tryckte prof för några åhr sedan uti Kgl. Cantzli Collegio inlefrerade wordne, hwilka förmodeligen där ännu uti gott behåll finnas. Noch af senare slags Figurer att bruka till en Bibel in quarto af wacker myckenhet, hwilka uti Quart-Bibeln af år 1657 och brukade warit. Äfwen och af samma art Figurer att bruka uti en stor Postilla, lämpade till alla Sön och Helgedagars evangelier.»

Häraf framgår ju att Keyser själf gjutit klichéerna till 1657 års bibelbilder, hvilka äro identiska med dem i 1674 års nya upp-

<sup>1</sup> Tryckt i Schücks Bidrag till Svensk Boktryckerihistoria.



Fig. 18. Biblia ... Stockholm 1646.  
Observera lagningen i högra nedre hörnet.

laga. Då nu bilderna i dessa båda upplagor äro *mindre*, genom klichéernas afskärande på båda sidorna, än i 1618, 1642 och 1646 års biblar, medan de uti 1688 års Amsterdams-upplaga åter äro hela, är det troligt att Keyser gjortsär-

skilda afgangutningar af de införskrifna originalklichéerna och afskurit de nygjorda för att de skulle få plats å de tvenne kvartbiblarnas mindre spaltbredd. Eller har måhända funnits något slags *matriser*, levererade af det (troligen tyska) stilgjuteri, som ursprungligen tillverkade och försålde denna bildserie, ramar och de öfriga typografiska vinjetter som förut omnämnts. Detta motsäges dock i viss mån af att i 1642 års finska bibel flera af klichéerna äro utbytta mot kopior i träsnitt. Så ock af 1646 års bibel, där en af bilderna i Johannes uppenbarelse (tryckt två gånger) blifvit skadad i ena nedre hörnet (se afbildning 18) och lagad med ett stycke från någon ramverkskliché. Hade nu någon matris funnits kunde naturligtvis den felande biten afgangutits och inpassats eller ny kliché gjutits. Denna bild förekommer icke vidare i någon af de senare upplagorna. Om en eller flere serier af dessa bibelbilder införts här i Sverige är icke lätt att bestämdt afgöra — dock är jag benägen tro att flere serier funnits. Det är på små särskilda, för den oinvidige svårfunna särmärken, som man möjligen kan påvisa detta. Om en träsnittsstock skadas eller går sönder å bildytan, visar sig detta genom tvära och skarpa defekter å linjer o. d. (undantagandes maskskador, som i allmänhet visa sig som större eller mindre hvita, alldeles runda hål å bildens

svarta partier). Helt annorlunda är det med klichéer af stilmetsall. Får denna mjuka, men elastiska metall skador t. ex. genom stötar eller dylikt, går icke alltid linjerna eller streckteckningen sönder, utan böjes ofta i större eller mindre bågform, hvilken ju då återgifves i trycket och på så sätt kan ett vant öga se skillnaden mellan en oskadad och en skadad kliché. En annan sak äro de så kallade *spikmärkena*, hvilkas talrika förekomst jag förut påpekat i mina förut nämnda uppsatser i Nordisk Boktryckarekonst. Dessa äldre tiders klichéer utgjordes nämligen i likhet med våra af tunna (stil-)metallplattor, uppspikade på tjockare trästockar. Vid längre användning pressades nu spikarna som fasthålla klichén, genom tryckpressens inverkan upp ur trästocken, så att spikhufvudena togo an färg och aftrycktes å bilden som större eller mindre runda punkter. Allt emellanåt slogos dessa spikar ned igen och då skadades ofta det omkringvarande partiet i teckningen, och så uppstodo de ofta förekommande hvita fläckarna, med eller utan en svart fläck efter spikhufvudet i midten. Det är bl. a. på dylika små defekter och karakteristica som man med någon utsikt till framgång kan sluta sig till, om en och samma kliché blifvit använd i samma eller olika tryckalster.

Första gången vi finna bibelbilderna i Sverige, 1605—1618, äro de i regeln hela och omgifna af dubbla linjer. Å några bilder äro dessa linjer skadade eller inböjda; detta kan dock hafva skett under tryckningens gång och kanske icke ens finnes i alla exemplar af böckerna? Ibland kanske äfven en del af en linje blifvit stukad eller skadad förut, så att den ställvis icke upptagit färg. Å några andra bilder i 1618 års bibel finnas typiska spikmärken i båda formerna, svarta punkter (spikhufvuden) och hvita fläckar (hål). Den förra sorten framträder mest å ramarna och i synnerhet i slutet af bibeln, helt naturligt då ramarne genom omflyttning fått tjänstgöra hela tryckningen igenom. Ännu mera förekomma spikmärkena i de friser och mindre vinjetter som finnas, dessa hafva ju också användts flitigare äfven i en mängd andra tryckalster. Af den andra formen, de hvita spikhålsfläckarna förekomma äfven en del, såsom å bilden med Joseph och Potifars hustru m. fl., men särskildt påfallande äro de å bilden som illustrerar den 9:de plågan i Egypten, där 7 stycken dy-



Fig. 19. Biblia ... tryckt i Stockholm 1646.



Fig. 20. Nord. Museet 83,540 d 2.

lika spikhål framträda jämte 2 svarta spikhufvudsmärken. Att spikmärkena framstå å denna bild så klart beror på att bilden, som föreställer det Egyptiska mörkret, af tecknaren framställts genom en tät streckskuggning öfver hela bilden, hvarför spikarne ej kunnat, såsom i andra fall, nedslås å i teckningen varande öppna hvita fält, utan spikhufvudena hafva afskurit linjerna och de runda hvita fläckarna framträda ännu mera genom att trycksvärtan fastnat å spikhålets kanter samt bildat en liten svart ring vid tryckningen, se afbildning 19 och 20. Man ser där tre hvita spikhål nederst strax ofvan inre linjen, två andra ungefär midt å bilden, den tredje till vänster visar en svart fläck efter spikhufvudet och liknande är förhållandet med de tre öfre spikmärkena. Å den mera använda fig. 20 hafva nya spikhål tillkommit.

Nu är förhållandet, att denna bild förekommer med nämnda spikmärken på *aldeles samma ställen* i såväl den här ifrågavarande (1618) bibelupplagan som i 1642, 1646, 1657, 1674 och 1777 års bibelupplagor samt i Hübners *Bibliska Historier* och slutligen i Lindhs profbok 1878. (I Amsterdam-upplagan 1688 är denna och flere bilder uteslutna.) Man skulle ju af detta antaga, att det är *en och samma kliché* som användts till alla dessa upplagor, således under trehundra år! Å andra sidan äro bilderna, som förut nämnts, i de Keyserska bibelupplagorna 1657 och 1674 stympade, i det en bit å hvar sida aftagits för att klichén skulle få rum inom textspalternas linjer, medan de åter äro hela i Amsterdamupplagan 1688 och i *Figurbibeln* 1777. Detta sakförhållande kan endast förklaras så att det äfven funnits dublettserier af klichéerna, och af formuleringen i den förut omtalade inspektionsberättelsen från Keyserska tryckeriet 1694... »Noch af senare slags Figurer att bruka till en Bibel in quarto af wacker myckenhet, hvilka uti Quart-Bibelen af år 1657 och brukade varit. Äfwen och af samma art Figurer att bruka uti en stor Postilla, lämpade till alla Sön- och Helgedagars evangelier» — framgår ju att flere uppsättningar bibelbilder funnits.

De i sista satsen omnämnda figurerna »att bruka i en stor Postilla» torde måhända vara identiska med de större bilder till Nya testamentet som dock icke blifvit, mig veterligt, använda förr än i *Figurbibeln*, tryckt i Västerås 1777.



Fig. 21. Figurbibel, Västerås 1777. Nord. Museet 83,543 a.

Men har nu Keyser själf gjutit dessa klichéer, som säges i nämnda berättelse, så måste han ju hafva gjort det efter en originalserie som inköpts från Tyskland, och om nu en kliché som den förut nämnda (Egyptiska mörkret) ursprungligen har nio spikhål, så måste ju *afgjutningen* återgifva dessa, och spikarna slogos naturligtvis ned genom dessa på den nya klichén. På detta sätt *kan* således samma spikmärken förekomma äfven å dublettklichéer. Med säkerhet kan sägas, att de klichéer, som användes 1605 och 1618, icke äro de samma som i Keyseriska kvartbiblarna 1657 och 1674, och att i Keyseriska Amsterdam-bibeln 1688 en ny klichéserie är använd. Denna sistnämnda serie är troligen identisk med den som användts i *Figurbibeln* 1777, tryckt i Västerås af Horrn, och således äfven använd till Hübners *Bibliska Historier* till 1813 i Västerås och där-efter, sedan de med tryckeriet flyttades till Örebro, af N. M. Lindh ända till 1878 (profbooken). Denna klichéserie, jämte träsnittskopiorna, kom sedan i den framsynta samlaren och biblioteksmannen Christopher Eichhorns ägo och inköptes efter hans död af Nordiska Museet, där de nu finnas förvarade, och utgöra kanske de in-

tressantaste numren i museets samling af tryckeriinventarier, såsom utgörande de äldsta klichéframställningar vi känna i Sverige.

I det föregående nämndes, att jag äfven gjort en upptäckt, som kan föra dateringen af dessa bibelbilders framställning i närmare belysning. Nagler säger, som förut anförts, att monogrammisten NI är en »Unbekanter zeichner . . . welcher gegen 1590 auftrat». Emellertid fann jag för en del år sedan vid en noggrann granskning af dessa bilder, att en af dessa, nämligen bilden i första boken *Maccabeorum* framställande prästen Matathias dräpande en jude, som offerat åt afgudar på altaret i Modin, var försedd med ett årtal å ett dörröfverstycke; där står nämligen 1588. Samma bild är äfven signerad NI å en golfsten framför altaret. Årtalet, som är helt litet och tydligen undgått Nagler och andra som eventuellt sysslat med dessa bibliska bilder, afser naturligtvis den tidpunkt då mästaren NI tecknade dessa bilder. Bilderna förekomma ju också, som jag anført, just år 1588 i den i Barth tryckta kvartbibeln. Då nu bibelbilderna liksom ramverken och öfriga typografiska dekorationer, som jag antagit vara utförda af NI, äro mycket duktigt och väl tecknade, tillhörande bland det bästa som framställts för 1500-talets bokillustration, är det ju tämligen påtagligt, att tecknarens födelseår åtminstone måste förläggas till tiden omkring 1500-talets midt.

\* \* \*

De öfriga här reproducerade vignetterna, fig. 28—34, äro äfven *klichéer* ur Nordiska Museets samling och hafva i likhet med bibelbilderna tillhört Hornska tryckeriet i Västerås, sedermera Lindhska i Örebro, hvarifrån de slutligen, efter att äfven de hafva tillhört Eichhorn, hamnat på sin nuvarande plats. De återfinnas alla i den Lindhska profboken från 1878 samt förekomma i en mängd svenska tryck från slutet af 1700- och början af 1800-talet. De torde också alla, utom fig. 34, som väl är en svensk kopia, antagligen vara införda från något tyskt stilgjuteri och hafva funnits i många exemplar hos ett flertal boktryckare i olika städer i Sverige (liksom naturligtvis äfven i utlandet). Germanisches Museum i Nürnberg äger de flesta äfven i originalklichéer. Fig. 29 och 33, men i synnerhet fig. 30 visa typiska spikmärken.



Fig. 22. Nord. Museet 83,540 b.



Fig. 23. Nord. Museet 83,541 r 5.



Fig. 24. Nord. Museet 83,540 a.



Fig. 25. Nord. Museet 83,540 w 3.



Fig. 26. Nord. Museet 83,540 n 5.

Öfre delen af denna träsnittstock är borta och ersatt af ett stycke i stilmetsall.



Fig. 27. Nord. Museet 83,540 g 4.

Jämför bilden fig. 6.



Fig. 28. Nord. Museet 83,552 b.

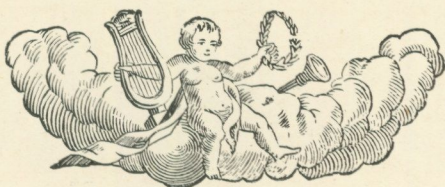


Fig. 29. Nord. Museet 83,552 c.



Fig. 30. Nord. Museet 83,552 d.

Gjutna klichéer från 1700-talets slut uti  
Nordiska Museets samlingar.

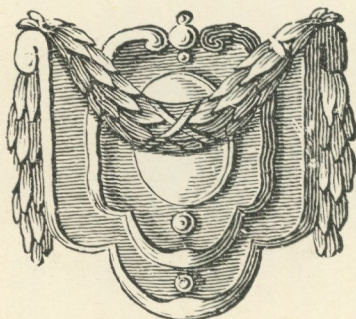


Fig. 31. Nord. Museet 83,552 f.

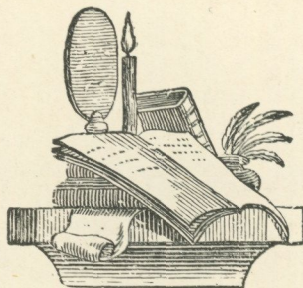


Fig. 32. Nord. Museet 83,552 a.

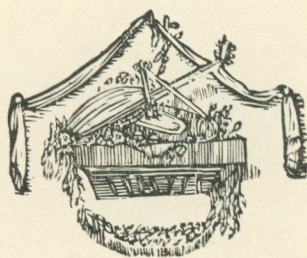
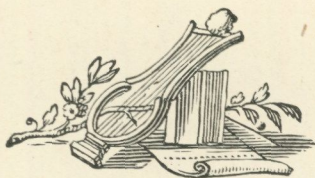


Fig. 33. Nord. Museet 83,552 e. Fig. 34. Nord. Museet 83,551 d.

Gjutna klichéer från 1700-talets slut uti Nordiska Museets samlingar.